

EXPRESIVITA SLOVA V SOKOLSKOM NÁREČÍ*

Ján Sabol

I. Teoretické východisko

Skúmanie slovnej expresivity patrí k najzaujímavejším oblastiam jazykovedy. Najmä v poslednom čase v súvislosti s potrebou charakterizovať expresivnosť slov v slovníkoch obracia sa pozornosť jazykovedcov na hľadanie kritérií pre vymedzenie pojmu expresivnosť. R. Schnek¹ charakterizuje expresívne výrazy takto: „...lexikálne expresívne bude to slovo alebo jeho význam, tie slovné spojenia a frázy, slovom tie pomenovacie jednotky, ktoré sa budú vo vedomí jazykového spoločenstva považovať ako nezvyčajné, osobitné a v rovine neutrálneho jazyka neštruktúrne.“ R. Schnek stavia pomerne zoširoka pojem expresivnosti: *expresívne je také slovo, ktoré sa považuje ako nezvyčajné, osobitné.* Nazdávame sa však, že v expresívnom jazykovom prostredku ide najmä o vlastné, osobné, subjektívne hodnotenie určitej skutočnosti hovoriacim, ktoré potom môže zovšeobecniť,^{1a} že teda expresívum je prostriedok, ktorým hovoriaci (alebo zriedkavejšie píšuci) viaže svoj vzťah (citový a vôľový) na skutočnosť, ktorá je pred ním. Ak použijeme v hovorovom štýle prostriedok z odbornej sféry, a teda pre hovorový štýl prostriedok nezvyčajný, osobitný, neznamená to, že ho musíme vždy chápať ako expresívny, pretože sa neporušuje jeho nociónálnosť.

Doménu expresivity je hovorová sféra (to znamená i nárečie, v ktorom expresivita má dôležité postavenie), teda tá oblasť používania

* Ide o nárečie (abovského typu) obce Sokol v Košickom okrese.

¹ K otázke expresívnych slov, Slovenská reč 21, 1956, 76.

^{1a} Porovnaj o tom J. Zima, *Expresivita slova v súčasnej češtině*, Studie lexikologická a stylistická, Praha 1961, 51. Najnovšie (po zadaní nášho príspevku) túto problematiku vysoko teoreticky rieši F. Miko v štúdií *Expresivnosť výrazu v umeleckej próze* (Poznámky k štýlu Chrobákovkej poviedky *Návrat Ondreja Baláza*), Jazykovedné štúdie VIII, Bratislava 1965, 5—41. K charakteristike expresivnosti porovnaj i J. Mistrík, *Expresivnosť syntaktických konštrukcií v kontexte*, JŠ VIII, 1965, 85—109.

jazyka, v ktorej ide o bezprostredný kontakt medzi hovoriacim a počúvajúcim na základe hovoreného jazyka. V našom chápaní budeme hodnotiť ako expresívne každé slovo, ktoré sa z hľadiska vzťahu hovoriaceho ku skutočnosti bude ukazovať ako príznakové, a to citovo a vôľovo príznakové.²

Druhý okruh problémov tkvie v tom, že ani neštruktúrna pomenovacia jednotka nemusí byť vždy expresívna. Práve oblasť expresivity je charakterizovaná dynamičnosťou.³ Určitá pomenovacia jednotka alebo určitá prípona môže byť z hľadiska svojej genézy alebo diachronie expresívna, avšak vývinom môže svoju expresívnosť strácať. Eo ipso expresívnosť slova sa musí skúmať prísne z hľadiska synchronického.

Pre expresivitu slova je dôležitý pojem synonymity.⁴ Každé expresívne slovo (okrem onomatopojí) má svoje neutrálne synonymum alebo synonymné vyjadrenie v oblasti nociónálnej, na pozadí ktorého sa vyníma jeho expresívnosť. Napr. v skúmanom nárečí sloveso s neutrálnym významom *plakac* má silne citovo zafarbené synonymá *graučic*, *gravuľic*, *žgreňic*, *žgreňčic*, v ktorých badať oveľa silnejšiu kvalitu označovaného javu, a to v zmysle negatívnom, pejoratívnom.

Svojské názory na expresivitu slova vniesol do našej jazykovednej literatúry Jaroslav Zima.⁵ Rozlišuje trojaký typ slovnej expresivity: expresivitu *inherentnú*, ktorá súvisí často s hláskovou podobou slov a veľmi často i s typickou podobou slovotvornou;⁶ expresivitu *adherentnú*, ktorá záleží v tom, že slová „zachovávajú si v určitom kontexte svoj základný, neutrálny, vecný význam, môžu v inom kontexte nadobudnúť znaky expresívne, ktoré sa v ďalšom vývojovom štádiu lexikalizujú“;⁷ expresivitu *kontextovú*, ktorá je daná štylistickým využitím slova. Slovo „sa často svojím vrstvovým určením nápadne odlišuje od svojho jazykového okolia“.⁸

V našom príspevku si budeme všímať hlavne ten typ expresivity, ktorý J. Zima nazýva expresivitou inherentnou. Pôjde o to, zistiť skupiny slov, v ktorých je expresivita daná hláskovým zložením slova a prí-

² O citových a vôľových koreňoch expresívnosti porovnaj J. Zima, c. d., 51. J. Filipec, *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexicologie*, ČSAV, Praha 1961, 112.

J. Mistrík, *O gramatických prostriedkoch expresívnosti*, Slovenská reč 27, 1962, 145 (pod čiarou).

³ J. Zima, c. d., 84–85: „...oblasť expresívnych výrazov ukazuje zreteľnejšie než iné jazykové oblasti jazykový vývin: lexikálnu stabilizáciu expresívnych výrazov i ich postupný prechod k výrazom štylisticky neutrálnym na strane jednej a vznika- nie nového expresívneho vyjadrenia na strane druhej“.

Pozri i V. Machek, *Studie o tvoření výrazů expresivních*, Praha 1930, 5.

⁴ J. Zima, c. d., 52, 75.

⁵ J. Zima, c. d.

⁶ J. Zima, c. d., 10.

⁷ J. Zima, c. d., 10.

⁸ J. Zima, c. d., 11.

ponami, ba v niektorých prípadoch (napr. pri prípone -oš) i celým slovotvorným modelom.

II. Podstatné mená

Expresivita podstatných mien môže mať výkyv v dvoch smeroch: v smere kvantitatívnom (charakterizovanom pólmi deminutívnosť—augmentatívnosť) a v smere kvalitatívnom (s pólmi melioratívnosť—pejoratívnosť).⁹ Sme si vedomí toho, že kvantitatívny a kvalitatívny vzťah expresív k základnému slovu nie je jednoznačný,¹⁰ že sú tu ešte aj prechodné oblasti; z príčin metodologických dávame však prednosť takémuto spracovaniu.

a. Deminutíva a augmentatíva

Deminutívne sufixy v sokoľskom nárečí sú tieto:

Pre maskulína: *-ek*: *baranek, brežek* (<*brex*), *dašek* (<*daš*), *fartušek, geroček, hrebenek* (<*hrebeň*), *jareček, kajstronek, kamenek, kľínek, lancušek* (<*lancux*), *mešek, peseček* (<*pesek*), *porvazek, šamerliček, štípaček, tluček, zľabek, žbanek*;

-ik: *barlovik* (<*barloŭ*), *dižžik, drocik* (<*drot*), *xľebik, xvoscik, kabacik, klacik, kľiňčik, koňik, križik, moscik, nošik, nožik, plocik* (<*plot*), *prucik, pšik, šatrik, vožik*;

-iček: *xľebiček, xvosciček, koňiček, križiček, mosciček, nožiček, pruciček, pšiček, taňeriček, vožiček*;

-ašek (dnes neproduktívny sufix): *xlopašek* (okrem toho, že ide o deminutívum, zároveň je tu aj odtienok pejoratívnosti, ironie);

-ček (zriedkavý): *agnušček* (medailónik).

Pre feminína: *-ka*: *blaška* (<*blaša*), *bočkorka, bučka, cibulka, žerka, žurka, kešenka* (<*kešeň*), *košulka, lučka, palička, pantlička* (<*pantlika*), *popka, potkouka, rosoška* (<*rosoxa*), *ručka, skorka, slamka, ženka*;

-ečka: *žerečka, ževečka, hvezdečka, kantečka, krastečka, labdečka, misečka, popečka, skorečka, tresečka*;

-eška (zriedkavý sufix; iba v reči staršej generácie; ide tu o disimiláciu *-čk->-šk-*): *labdeška*;

-ička (málo produktívny): *ladička, mašlička, pešňička, ručička*;

-uša (zriedkavý): *babuša* (det.);

-enka (zriedkavý): *čerešenka*.

Pre neutrá: *-ko*: *dlatko, jablučko, jaderko, koľenka, koľesko, krídelko, midelko, perko, preženko, reberko, vrecenko, zarenko*;

-ečko: *hňezdečko, koľesečko, mestečko, perečko*;

-e (spis. *-ä/-a*): *cele, huše, kače, kožle, kurče, mače, praše*;

-atko: *celatko, žeyčatko, hušatko, kačatko, kožlatko, krescaňčatko,*

⁹ J. Zima, c. d., 14—15.

¹⁰ J. Zima, c. d., 25—30.

kurčatko, mačatko, poperižatko (det.), *prašatko, segeňatko*;

-*(at)ečko* (zriedkavý): *žecatečko, žeyčatečko*;

-*(ja)čko* (spis. -ienko, psl. -n-kmeň): *šemjačko, vemjačko*.

Deminutívne sufixy nevyjadrujú rovnakú mieru, rovnakú kvantitu javu.¹¹ V podstatných menách so sufixami *-iček, -ička, -ečka, -ečko* je vyšší stupeň deminutívnosti než pri substantívach s príponami *-ik, -ka, -ko* ap.

Augmentatíva sa tvoria príponou *-isko*: *žeciska* (pl.), *xlapčisko, xlopisko, karčisko*, pričom zostáva pôvodný rod substantíva: *Ta to mocní xlopisko*. Frekvencia augmentatív je veľmi malá. Nahrádzajú ich slová so silným odtienkom pejoratívnosti: napr. nepovie sa *ručisko, hlavisko, nožisko*, ale *lariža, kopoňa, laba*. Tu by sa dalo hovoriť o určitom supletivizme z hľadiska expresívnosti, pretože slová *lariža, kopoňa, laba* okrem toho, že znamenajú väčšiu kvantitu javu, zároveň signalizujú posunutie aj v oblasti kvalitatívnej expresivity.

b. Melioratíva a pejoratíva

Tými istými príponami ako deminutíva sa tvoria i formálne zdobneniny¹² typu: *mesko, vinko, paľenečka, obežik, mašelko, pšeňička* ap., v ktorých nejde o kvantitatívnu zmenu javu, ale o melioratívne hodnotenie.

Výskyt melioratív je oveľa menší než pejoratív. Na pozadí neutrálnej skutočnosti totiž oveľa lepšie vystupujú javy negatívne než pozitívne.¹³ V skupine melioratív možno vydeliť sufix *-uľa*: *kotuľa* (vrtká žena), *rezuľa* (rezká žena) a sufix *-ka*: *čilotka* (čistotná a čistotu milujúca žena), *skočka* (bystrá žena).

Hypokoristiká sa tvoria príponami:

-*i* (z maď.): *Jani, Ďuri, Pali, Feri, Rudi* (kmeň týchto hypokoristik sa obohacuje pri skloňovaní o príponu *-k-*: *Janika, Ďurika, Palika, Ferika*... (v obidvoch prípadoch ide o prevzatie maďarských tvarov);

-*(č)ja*: *Jaiča, Ďoča, Joža, Pišta, Fera, Ruda*;

-*ka* (pri maskulínach ojedinele): *Joška*;

-*o* (zriedkavo): *Toňo*;

-*ka*: *Borka, Dorka, Zuska, Katka*;

-*ička*: *Haňička, Eržička*.

Hanlivú príchut' majú ženské mená utvorené od mužských priezvisk príponou *-aňa* (*Bugošaňa, Vajdaňa, Klesaňa, Frankaňa, Bačikaňa*) popri neutrálnej prípone *-ka* (*Jančalka, Ňihilka, Kanadoška*).

¹¹ J. Zima, c. d., 25.

¹² M. Hayeková, *Ešte o formálnych zdobneninách — expresivach*, Slovenská reč 22, 1957, 359—363.

Tiež J. Zima, c. d., 26.

¹³ V. Machek, c. d., s. 8 hovorí o tomto jave: „...všetky nesympatické alebo smiešne vlastnosti a deje môžu mať okrem indiferentných tiež hojnosť výrazov expresivných“.

Silný hodnotiaci prvok s pejoratívnym zafarbením majú podstatné mená s príponami *-oš*, *-ou*, *-ak*, *-(ň)ik*, *-a*, *-ka*, *-ec*, *-an*, *-ar*, *-ej*, *-ux*, *-ax*, *-al*, *-el*, *-la*, *-če*, *-ica*, *-er*, *-uľa*.^{13a} Príklady:

-oš: *babroš*, *bridoš* (dotieravec, maškrtník), *čavargoš* (tulák), *dremoš*, *driloš* (kto stále drgá do niekoho), *duľoš* (kto stále čosi hľadá), *holofojšoš* (huncút), *huľoš* (veľmi tlsté dieta), *hundroš*, *xaltoš* (hltoš), *xľastoš* (kto rýchlo pije), *xľoptoš* (korhel), *xľustoš* (kto silno chlípe), *xmurtoš* (stále zamračený muž), *kikcoš* (človek s nešikovnými prstami), *ľoptoš* (synonymum k *duľoš*), *murcoš* (ušpienený muž), *paraďoš*, *pupkoš*, *skupľoš*, *smarkoš*, *spaxtoš* (sedmospáč), *škintoš* (kto sa pri chôdzi stále potkýna), *švandrikoš* (kto rýchlo hovorí), *vozgroš* (usmrkanec).

Poväčšine ide o deverbatíva: *babroš* < *babrac*, *čavargoš* < *čavargovac*, *xaltoš* < *xaltac*, *xľastoš* < *xľastac*, *xľoptoš* < *xľoptac*, *xľustoš* < *xľustac* atď.

Expresívny význam týchto slov podopiera nielen hláskové zloženie¹⁴ a prípona *-oš*, ktorá sa vyskytuje systémovo iba pri tomto type substantív, teda nie je zaťažaná inými funkciami, ale aj zoskupovanie konsonantov vnútri slov. Ide tu o tieto kombinácie: *-br-*, *-rg-*, *-jt-*, *-ndr-*, *-lt-*, *-st-*, *-pt-*, *-rt-*, *-kc-*, *-pk-*, *-pl-*, *-rk-*, *-xt-*, *-nt-*, *-zgr-*, teda o kombinácie záverovej spoluhlásky s inými konsonantmi. Artikulácia okluzív je veľmi dôrazná, môže sa pri nej uplatniť i mimika a aj tým sa zosilňuje citový priznak uvedených slov.¹⁵

-ou (z maď. *-ó*): *bimbou* (starigáň), *čavargou* (tulák), *duľou* (kto stále čosi hľadá), *hurgou* (vetroplach), *kuľou* (huncút, človek všetkými masťami mastený), *ľoptou* (synonymum k *duľou*), *marandou* (márnotratník; človek, ktorý všetko zničí), *poľou* (tulák), *rontou* (kto všetko potrhá, zničí), *šikou* (nad.), *šajou* (vetroplach, šaľo), *šurgou* (neporiadne, rýchlo robiaci človek).

Niektoré z tejto skupiny pejoratív sú deverbatíva: *čavargou* < *čavargovac*, *duľou* < *duľovac*, *poľou* < *poľovac*, *rontou* < *rontovic*.

To isté zakončenie majú i slová s neutrálnym významom: *barlou*,

^{13a} O pejoratívach a ich tvorení porovnaj i B. Letz, *Kmeňostovné úvahy*, Martin 1943, 67–72. Tiež J. Horecký, *Slovotvorná sústava slovenčiny*, Bratislava 1959, 95–96, 100–101.

¹⁴ Ukazuje to i frekvencia spoluhlások. V skupine pejoratív s príponou *-oš* je toto poradie spoluhlások podľa výskytu: š — 27 (frekvencia š je viazaná na príponu *-oš*), r — 12, t — 9, l — 7, k — 7, p — 7, d — 6, x — 6, s — 5, m — 4, b — 3, h — 3, l — 3, n — 3, v — 3, c — 2, g — 2, č, ď, f, z po 1. Vidíme teda, že v expresívach sa využívajú najmä spoluhlásky r, t, k, l, x, z ktorých hlavne spojenie *xľ* sa chápe ako zvukovo veľmi príznačné. O expresívnosti spoluhlásky ch (resp. š) v spojení s likvidou alebo nosovkou na začiatku slovíce hovorí i V. Machek, c. d., 78–79. O skupinách hlások v expresívnych slovách píše i J. Sliacan, *Citová a zvuková expresívnosť slovenského slova*, SR X, 1942/43, 110–114.

¹⁵ Porovnaj V. Machek, c. d., 5: „Afektívne elementy rečové môžu byť rozmanité. Je to predovšetkým dôrazná výslovnosť, ktorou sa môže slovo odlišiť od okolitých a vyznačiť ako expresívne. Pri tom pomáha mimika tváre, posunky atď.“

čakou, čatlou, mošou atď., preto stupeň expresívnosti je tu slabší ako pri príponе -oš.¹⁶ Vidno to i z porovnania slov zo synonymických dvojíc: čavargou – čavargoš, duloу – duloš, loptou – loptoš.

-ak: bambuľak (veľmi bacuľatý človek), beblak (hlupák), beceľak (hlupák), bortak (veľmi hlúpy človek), dudňak (nešíkonný, hlúpy človek), žaučak (kto sa rád vadí), žavuľak (synonymum k žaučak), žvandrak (táradlo), gluľtak, graučak, gravuľak, koleňak (lysý, ostrihaný „na koleno“), kopuľak (nemanželské dieťa), korduľak (kto sa rád váľa, kotúľa, obyč. o decku), kotňak (sopliak), laguľak (hltoš), mizerak (úbožiak), mraučak, muľak, muntak, muňak (posledné tri vo význame „hlupák“), piľak (používa sa i v neutr. význame), plaňak, rosškošňak, skupuľak, splašeňak, tutmak, vandrak, zdexľak (lenivec), ževak (hlupák).

Viaceré z týchto slov sú deverbatíva: žaučak < žaučie, žavuľak < žavuľic, graučak < graučie, gravuľak < gravuľic a i.¹⁷

Je tu celý rad synonym: slová beblak, beceľak, bortak, dudňak, gluľtak, muľak, muntak, muňak, tutmak, ževak sa používajú na označenie človeka duševne obmedzeného, hlúpeho. Prítomnosť viacerých synonym, viacerých slov na označenie toho istého javu v nárečí signalizuje spravidla expresívnosť, a to v rôznom stupni intenzity.¹⁸

-(ň)ik: blatňik (kto sa stále babre v blate, obyč. o decku), žumik (drobné, nevyvinuté dieťa), fifik (šibal), kaľetňik (huncút), katoučik (mučiteľ, tyran), kvarňik (maškrtník), močernik (decko, ktoré sa stále hrá vo vode), ňelapšňik (neľudský človek), oklamňik (klamár), paskudňik, prepašňik (človek, ktorý všade robí len zlé veci), pumrik (drobný človek), sprečňik (kto sa rád natahuje, vadí),

¹⁶ J. Zima, c. d., 15: „...intenzita expresivity danej príponou je v nepriamom vzťahu k frekvencii slovného typu: čím častejši je určitý, pôvodne expresívny typ slova, tým ľahšie sa expresivita členov jeho skupiny stiera.“ Preto ani v rámci jednej skupiny pejoratív, tvorených určitou príponou, nie je stupeň ich expresivity rovnaký. Pôsobia tu viaceré činitele: i frekvencia slova, i význam, i hláskové zloženie, i zafarbenosť jeho prípony. Porovnaj i F. Buffa, Sufixy -(č)ina a -(č)eta s pejoratívnym významom v dlholúčkom nárečí, Jazykovedný časopis XIII, 1962, č. 1, s. 93: „Pri slovo-voťvorných základoch iných významových okruhov môže ten istý sufix vytvárať iný význam alebo sa môže istý význam sufixu neutralizovať.“

¹⁷ Hoci skúmame expresivitu synchronicky, predsa len urobíme tu krátky historický exkurz, ktorý pomôže vysvetliť vznik tejto a aj ostatných skupín pejoratív, v ktorých ide o deverbatíva. Expressivita je pri nich daná už významom, ktorý preberajú od sloviess, prípona ju len umocňuje. Keď sa taká prípona (podľa nášho názoru pôvodne iba pri substantívach odvodených od sloviess s expresívnym významom) začala používať na označenie expresív, mohli sa ňou začať tvoriť i expresíva neodvodené od sloviess. Tak sa zdá, že primárne expresivita zasahovala skôr deje a stavy než statické pomenovania.

¹⁸ Čím viac synonym, tým väčšia možnosť výberu, menšia frekvencia toho istého slova, a teda menšia pravdepodobnosť ošúchania a straty jeho expresívneho významu. O strate expresivity veľmi frekventovaných slov pozri J. Zima, c. d., 15, 21.

vidumňik, *vihadňik* (kto stále voľačo vymýšľa), *viškerňik* (posmeškár).

Stupeň pejoratívnosti v tejto skupine substantív je menší, spôsobuje to i zataženosť často frekventovanej prípony *-(ň)ik*. Viaceré z týchto podstatných mien majú žartovné alebo ironické zafarbenie. Pri substantívach s príponou *-ňik* ide zväčša o slovesné odvodeniny: *kvarňik* < *kvaric*, *oklamňik* < *klamac*, *sprečňik* < *sprečac še*, *vidumňik* < *vidumovac*, *viškerňik* < *viškerac še*.

-a: *balamuta* (kto všetko popletie), *bestija* (zlý človek), *blaňža* (táradlo), *cundra* (neporiadna žena, pobeolica), *drinda* (rýchlo, ale smiešne chodiaca žena), *fiňža* (veľká parádnica), *frajla* (pyšná dievka, žena), *hudra*, *hudra-budra* (neporiadny človek; v posledných dvoch prípadoch ide o onomatopoické vyjadrenie expresívnosti), *xeva* (hlúpa žena), *kobza* (stariga, obyč. o dievke), *kočerha* (nešikovný človek), *kuľaga* (nešikovný človek), *kuľmaha* (lenivec, pomalý človek), *labuda* (kto ťarbavo kráča), *ľabda* (táradlo), *ľapča* (táradlo), *ľompa* (neporiadna žena, pobeolica), *ľušta* (neporiadna žena), *mamuna* (nešikovná, hlúpa žena), *matafija* (prchký človek), *muňa* (hlupaňa), *nadoloba* (dengľavá žena), *nalpa* (sprostá, hlúpa žena, obyč. ako nadávka), *paskuda*, *plundra* (neporiadna žena), *pririciplata* (kto sa drží ako kliešť niekoho, obyč. o decku; expresívnosť tohoto substantíva je evidentná z jeho časti), *raxľa* (hrubá, nešikovná žena), *rajda* (nešikovná žena), *rara* (nešikovná žena), *rebeka* (žena, ktorá veľmi rýchlo hovorí), *roňda* (žena, ktorá hned všetko zoderie, zničí), *suľa* (jazyčnica), *šľondra* (mrzká, neporiadna žena), *šepetľa* (šušľavá žena), *šmakula* (nešikovne chodiaci človek), *šomoda* (neporiadna žena), *šudra* (neporiadny človek), *šveľbota* (kto rýchlo hovorí), *viskuľiga* (bezočivá žena), *zingora* (veľmi slabé dieťa).

Viaceré z týchto slov majú cudzí pôvod (*bestija*, *nalpa* atď.). I tento fakt môže podčiarkovať expresívnosť, pravda, len vtedy, ak „expresívny účinok hláskového vonkajšku súhlasí s významovou stránkou týchto výrazov“.¹⁹ Práve pri týchto slovách cudzieho pôvodu ide často o adherentnú expresivitu, o vznik, resp. prevzatie nového, expresívneho významu slova. Základný význam slov *bestija* (z lat. *bestia* „zvierá“), *nalpa* (opica), *kuľmaha* (z rus. *kolymaga* „zlé vozidlo“), *kočerha* (z rus. *kočerga* „kutáč“) nárečie nepozná. Boli prevzaté ako expresíva a používajú sa len ako expresíva.

Je zaujímavé, že deverbatíva (*balamuta* < *balamucic*, *labuda* < *labudac*, *ľabda* < *ľabdac*, *ľapča* < *ľapčic*, *šudra* < *šudric*, *šveľbota* < *šveľbotac*) sa používajú — hoci formálne sú to feminína — na označenie určitých negatívnych vlastností žien i mužov. Pri ostatných spravidla súhlasí gramatický rod s prirodzeným rodom.

¹⁹ J. M. Kořínek, *Studie z oblasti onomatopoeje*, Praha 1934, 46.

-ka: *kalika*, *moťuška* (hlupáčik), *ňešika*, *spletka* (táradlo), *švajka* (kto rýchlo chodí), *šepetľižka* (nejasne hovoriaca).

Je to skupina niekoľkých slov s príchutou žartovnej zhovievavosti a irónie. Z hľadiska fonematického zloženia je v nej príznačné slovo *moťuška*, v ktorom je veľmi vzácna hláska *ť*, a to dvakrát.²⁰

-ec: *kartavec* (nevyvinutý človek), *obervaňec* (huncút, trhan), *ščigleňec* (nezbedník, ktorý sa všade vyškriabe), *šaplavec* (nevyvinutý, špinavý muž), *šarvaňec* (huncút), *topelec* (vodník; pren. expr. kto je stále mokrý ako vodník).

Pri týchto substantívach nejde o silný stupeň pejoratívnosti.

-an (zriedkavá prípona): *cvaban* (nešikovný človek), *pogan* (galgan, nezbedník);

-ar: *beňar*, *žumigar* (synonymum k *žumik*), *lingar* (huncút, lagan), *lokar* (pijan), *pecuňar* (pecivál), *precupkar* (kto stále robí inému výčitky), *šlapuťkar* (človek, ktorý chodí neporiadne alebo zle obutý), *šufľitkar* (neodborník), *vatľar* (tulák, leňoch).

Prípona -ar málo podporuje expresivitu týchto substantív, lebo sa ňou tvorí veľké množstvo maskulín s citovo neutrálnym významom. Niektoré slová z tejto skupiny sú odvodené od slovies: *lokar* < *lokac*, *vatľar* < *vatľaric*.

-ej: osihotené deverbatívum *šukej* (od *šukac* „stále čosi hľadať“) so zaujímavou odvozovacou príponou;

-ux: *leňux* (leňoch), *potmeľux* (potmehúd), *prašux* (ufúľanec; odvodené od praše), *vaľux* (veľmi tlsté dieťa).

Prípona -ux je silne expresívna.²¹ Pri jej použití v expresívach sa mohol uplatniť i opticko-akustický efekt (vyšpúlenie pier pri *u*, chrčivý zvuk hlásky *ch*).²²

-ax (zriedkavá prípona): *viplax* (vetroplach, šaľo);

-aľ: *bombaľ* (nad.), *piskaľ* (kto sa rád vadí), *pupaľ* (veľké brucho; pren. človek s veľkým bruchom), *varhaľ* (papuľnatý človek).

Prípona -aľ má silný pejoratívny účinok.

-eľ (zriedkavá prípona): *konfabeľ* (kto niekoho zvádza na zlé chodničky), *kurdopeľ* (drobné, nevyvinuté dieťa).

Slovo *konfabeľ* je z lat. *confaber*. Zmenu -er> -eľ nevysvetľujeme disimiláciou, ale prispôbením prípony -er k domácej expresívnej prípone -eľ, ktorá je v nárečí staršia.

-la: *dudrila* (hundroš), *žubala* (kto nedá inému pokoj), *ščuvala* (kto nedá inému pokoj, dotieravec), *voďila* (sprievodca, kto sa niekoho stále drží).

²⁰ Môže tu ísť o tzv. expresívnu palatalizáciu, o ktorej píše J. M. Kořínek, c. d., 151–152.

²¹ Porovnaj V. Machek, c. d., 124: „Prípona -ucha je pejoratívnej povahy.“

²² Hláska *ch* je veľmi častá i v onomatopojach. O afektívnej stránke hlásky *ch* pozri V. Machek, c. d., 78–79, kde okrem iného píše: „Hláska *ch* robí dojem, že sa hodí za nástroj zvukomaľby určitého rázu.“

Tu ide o svojrázne pejoratíva so silným stupňom expresívnosti, odvodené od sloviac príponou *-la*:²³ *dudrila* < *dudrac*, *žubala* < *žubac*, *ščuvala* < *ščuvac*, *voďila* < *vožic*. Expresivitu týchto substantív posilňuje i fonemické zloženie: v slove *voďila* je dokonca neasibilované *ď* pred *i*.²⁴

-če: *kopiľče* (nemanželské dieťa), *nalpče* (< *nalpa*), *opirzaňče* (šklban, trhan, o decku);

-ica: *mušica* (nanič žena), *paskudňica*, *trescica* (huncút — o žene);

-er (zriedkavá prípona): *šulver* (klamár) odvodené od slovesa *šulveríc* (klamať);

-uľa: *piskuľa* (jazyčnica, papuľnatá žena), *repetuľa* (žena, ktorá rada bije deti).

Príponou *-uľa* sa tvoria, ako sme videli, i melioratíva (podobná situácia je pri prípone *-ka*, ktorá má tiež dvojaké expresívne zataženie: tvoria sa ňou melioratíva i pejoratíva). Skutočnosť, že tá istá prípona sa môže používať na tvorenie expresív z dvoch proti sebe stojacich pólou, dokazuje relatívnu platnosť sufixu a potvrdzuje, že dominantnou zložkou expresív je význam.²⁵ Potvrdzujú to i slová, v ktorých expresívny sufix vydeliť nemožno, ale majú silný stupeň pejoratívnosti, napr. substantívum *beľves* (hlupák; človek, čo sa hlúpo díva).

III. Prídavné mená a príslovky

Prídavné mená ako slová s abstraktnejším a všeobecnejším významom než substantíva nemajú taký bohatý repertoár expresív. Prípony adjektív sú málo pestré, používajú sa na tvorenie celého radu slov, preto modifikácia expresívneho významu pomocou sufixu je veľmi slabá. Expresívnosť prídavných mien je daná — podobne ako pri substantívach — hlavne významom, môže ju však dokresľovať hláskové zloženie slova.

Prídavné mená deminutívne sa tvoria príponami:

-učki: *beľučki*, *cenučki*, *ceplučki*, *drobnučki*, *tekučki*, *maľučki*, *šumnučki*;

-učički: *beľučički*, *calučički*, *cenučički*, *ceplučički*, *dobručički*, *každučički*, *maľučički*;

²³ Porovnaj české priezviská typu Potměšil, Vytlačil atď. Deverbatíva na *-l* (rejpal, žvanil, mazal, coural, páral ap.), používané ako prezývky, uvádza J. Haller, *Popis a rozbor lidové mluvy v pěti podřipských obcích*, Praha 1932, 97; Podobne J. Zima, c. d., 19.

²⁴ Porovnaj V. Machek, c. d., 3: „Štúdium takých slov (t. j. expresívnych — J. S.) je veľmi dôležité už len z dôvodov čiste gramatických. Bývajú v nich zdanlivé alebo skutočné výnimky z hláskoslovných pravidiel, divné alternácie vokalickej i konsonantické, divné sufixy, neznáme v spisovnej reči, a — často neznáme korene.“

Tiež V. Mathesius, *O výrazové platnosti některých českých skupin hláskových*, Čestina a obecný jazykozpyt, Praha 1947, 87—90.

²⁵ J. Zima, c. d., 44 a 53 pri charakteristike adherentnej expresivity hovorí o významovej nápadnosti, o výrazných, nápadných významových znakoch expresív.

-unki (s kladným emocionálnym zafarbením): *beľunki, ceňunki, ľekunki, maľunki, mekunki, slabunki*;

-uľinki (s pozitívnym citovým odtienkom): *beľuľinki, maľuľinki, žoltuľinki*;

-undi (zriedkavá odvodzovacia prípona): *drobundi, maľundi*.

Aj tu – podobne ako pri substantívnych deminutívach – ide o rôzne stupne kvantitatívnej expresivity.

Augmentatívne adjektíva sa tvoria príponami:

-azni: *visočazni, veľičazni*; -avi: *hrubežňavi, širňavi*;

-ezni: *hrubezni*; -izni: *širočizni*; -osni: *tvardosni*; -ayni: *dľužayni*.

Sú to dnes už neproduktívne sufíxy. Frekvencia augmentatívnych adjektív je veľmi malá. Môžu sa zosilňovať použitím prefixu *pre-*: *preveľiki, preširňavi, prehrubezni, pretvardosni*.

Pejoratívne adjektíva majú prípony:

-avi: *cvabavi* (robiaci pri schôdzi veľké kroky), *čampavi* (nešikovne chodiaci), *čaptavi* (zle chodiaci), *kapravi* (nad.), *kartavi* (nevyvinutý), *kilavi* (nešikovne chodiaci, potkýnajúci sa), *ňemogavi* (nešikovný), *rapavi* (škaredý, samá vyrážka), *riňavi* (špinavý), *šaplavi* (nevyvinutý, špinavý), *škamravi* (schudnutý, úbohý, nanič nesúci);

-ivi: *gengľivi* (nekalavný), *šepetľivi* (nečisto hovoriaci), *vozgriivi* (usmrkaný), *zabahlivi* (lakomý), *zadixlivi* (ťažko dýchajúci).

Adjektíva *šepetľivi* a *zadixlivi* sú deverbatívne (*šepecic, dixcic*).

-(a)ni: *durni* (nevrlý), *kekešni*²⁶ (pyšný, nafúkaný), *kevelni* (mazlivý), *ňegalabni* (nešikovný), *ňegramotni* (hlúpy), *ňelapšni* (neľudský), *ňepačesni* (zlý), *ňezgrabni* (nešikovný), *roskošni, rospujdošeni* (ľahkomyselný, rozpustilý), *zažižani* (pomalý, ťarbavý), *zašlondrani* (špinavý, otrhaný).

Expresívnosť týchto adjektív zosilňuje výraznosť hlások (napr. v slovách *zažižani, zašlondrani*) a negatívna častica *ňe-*. Slovo *rospujdošeni* je stredoslovenské (rozbujdošený „rozpustený, samopašný, rozbujnený“);²⁷ zmena *b > p* môže mať expresívny pôvod.

-li: *dopili* (dotieravý), *odukali* (nevrlý), *previli* (samopašný);

-(a)ti: *bambuľati* (nadmieru bacuľatý), *čeperati* (naširoko chodiaci), *gambati, smarkati* (usmrkaný), *snuti* (nešikovný).

Spomenieme ešte osihotené adjektívum *ňedoluhi* (nešikovný), v ktorom expresívny význam podčiarkuje negatívny prefix *ňe-*.

To, čo sme povedali o príponách adjektív, vzťahuje sa v plnej miere na príslovky. Deadjektívne expresívne príslovky zachovávajú expresivitu príd. mien, od ktorých sú utvorené: *cvabavo, čampavo, čaptavo, kilavo xo3ic; čeperato xo3ic; kekešne, kevelne xo3ic; ňegalabne, ňezgrabne robic*.

²⁶ V tomto slove môže ísť o ten úkaz, ktorý spomína V. Mathesius, c. m., že v expresivách bývajú aj také spojenia foném, ktorým sa jazyk vyhýba (velára + predná samohláska).

²⁷ Slovník slovenského jazyka III, s. 777.

Expresivita nedeadjektívnych prísloviiek je daná expresívnym významom príslovky, ktorý je podporovaný často onomatopoickým skladaním: *ras-prask pojesc* (veľmi rýchlo), *na cimper-camper rozbic* (úplne, na márne kúsky), *širom-šarom porozrucovac* (neporiadne, na všetky strany), *šilom-gvaltom vžac* (silou-mocou), *na sakompak rozbic* (úplne), *raptom spravic* (veľmi rýchle), *drindom ucekac* (veľmi rýchle, ale smiešne), *duškom prisc* (ihneď, na dúšok).

IV. Slovesá

V slovesách chýba špeciálna prípona, ktorá by dokreslovala expresívny význam slova. Preto expresivitu slovík budeme skúmať na pozadí slovesa s neutrálnym významom, od ktorého sa budú jasne vydeľovať synonymné expresívne slovesá. Preto tu bude veľmi dôležitý pojem synonymity. Príslušný expresívny význam slovesa môže umocňovať jeho hláskové zloženie, najmä v slovesách onomatopoického pôvodu, pri ktorých sa však s pojmom synonymity pracovať nedá.²⁸

Pozorujeme jednotlivé synonymické rady.

Spisovnému slovesu *tárať* zodpovedajú v skúmanom nárečí tieto slovesá: *blaižic*, *celebac*, *labdac*, *lapčic*, *spletac*; *popliesť sa v reči*: *poľapčic še*, *poľapotac še*, *pospletac še*. Ďalšie negatívne deje, označujúce určitú stránku reči, rozprávania: *balamucic* (mýliť), *blajžac* (hovoriť hlúposti), *dudac* (trúbiť niekomu niečo do hlavy), *dudoňic*, *dudrac* (obidve vo význame hundrať), *žaučic* (vrešťať, vadiť sa), *žavrac* (mlieť jazykom, tárať), *žavulic* (vrešťať), *žundoric* (mrmlať, hundrať), *žvandrac* (mlieť stále jazykom), *kelenžic* (podobného významu ako *dadac*), *kerešovac* (hrešiť), *šlušlic* (šušlať), *šepelic* (hovoriť nejasne, nečisto), *šušorlic* (šušlať), *švandrikac* (nezrozumiteľne hovoriť), *švelbotac* (rýchlo hovoriť), *vajčic* (nezrozumiteľne hovoriť).

Silne plakať, vrešťať, revať: *boričic*, *grayčic*, *mrayčic*, *mreyčic*, *ričic*, *viričic* (vrčať; vrešťať), *žgreňic*, *žgreňic*.

Negatívne deje, označujúce určité stránky jedenia a pitia: *xaltac* (hltáť), *xlastac*, *xloptac* (nemierne piť), *xlustac* (silne chlípať), *lokac* (nemierne piť), *mamlac še* (neporiadne jesť).

Parádiť (sa): *fiňžic (še)*, *fiňžuric (še)*, *piržic (še)*.

Pejoratívne zafarbené deje súvisiace s chôdzou a behom: *blukac še* (tmoliť sa), *dulovac* (chodiť hore-dolu a stále čosi hľadať), *labudac* (ľarbavo chodiť), *lamdikac* (chodiť hore-dolu), *škintac* (pri chôdzi sa stále potkýnať, kulhať), *teremtetac še* (tlačiť sa nasilu niekam), *terin-*

²⁸ Porovnaj J. Zima, c. d.: „...slová onomatopoické sú výrazy expresívne; ich expresivita je jav objektívny, daný hláskovým zložením slova“ (s. 36) a ďalej: „Slovesá tohoto typu (t. j. onomatopoické — J. S.) sú spravidla jediným výrazom príslušnej zvukovej skutočnosti a nemajú synonymá“ (s. 38).

gac (še) – *liezť*, *ťahať* (sa); *vrazgac* še (tmoliť sa hore-dolu), *zuňac* (ozlomkrky bežať).

Vyťahovať sa, vystatovať sa, pýšiť sa: *kaňžuric* še, *kekešic* še.

Pejoratívne deje súvisiace s dýchaním: *dixcic* (prudko, ťažko dýchať), *groxtac* (silne kašať), *xarčic* (chrápať), *xarkac* (chrchlať), *xartušic* (hrdúsiť).

Zašpiniť (sa): *zlompac* (še), *zľuštac* (še).

Búrať, hubiť, robiť neporiadok: *borikac*, *burdac*, *burdikac*, *burikac*.

Ostatné deje s pejoratívnym zafarbením: *žabac* še, *žabrac* še (pipláť sa; babrať sa v blate, vo vode), *žaboňic* (babrať sa; zle robiť), *huľabažac* (obliekať na niekoho hrbu šiat), *jeňžic* še (zlostiť sa), *keveľic* še (maznať sa), *kobžic* še (šaliť), *korcic* (trhať od zlosti), *korduľac* (še) – kotúľať (sa), váľať (sa); *mordušic* (še) – mordovať (sa), *ofšmigovac* (odnieť, odložiť násilne, náročky), *poreperovac* (potrhať), *potraňičirovac* / *ros-traňičirovac* – potrhať, roztrhať na malé kúsky; *prebatoric* (še) / *roz-batoric* (še) – prebudiť (sa) ťažko; *rozrajdikac* (še) – rozsypať (sa), roztriasť (sa); *skľagac* še (spadnúť, zosunúť sa), *skrapirovac* / *skrepirovac* (zahynúť), *splundrovac* (zničiť), *ščuvac* (nedať pokoj), *škobľic* (še) – škriabať (sa), *šulveric* (cigániť, klamať), *vatľaric* (leňošiť), *zaxmalic* (zabiť).

Bohaté sú aj onomatopoické slovesá, z ktorých spomenieme aspoň *bruňic*, *bzučic* (o zvuku, ktorý vydáva lietajúci hmyz), *bulkotac* (o vode, keď vrie a robí bubliny), *čvir kac* (crkať), *dudňic* (dunieť), *žgripac* (škripať), *žgripčic* (vřzgať).

Expresívnosť sloves sa ukazuje na pozadí slovesa s neutrálnym významom: *hutoric* – *blaiňžic*, *celebac*, *ľabdac*, *ľapčic*, *spl'etac*; *pic* – *ľlastac*, *ľľoptac*, *ľokac*; *plakac* – *boričic*, *graučic*, *gravuľic*, *ričic*, *žgreňčic*, *žgreňic*; *paražic* (še) – *fiňžic* (še), *fiňžuric* (še), *piržic* (še) ap.

Každé zo synonymných expresívnych sloves obsahuje popri neutrálnom význame (ktorý má synonymné sloveso neutrálné) ešte navyiac jeden alebo viacero znakov, ktoré posúvajú jeho význam k rôznym stupňom expresívnosti. Ide tu často o expresívnu intezifikáciu a konkretizáciu.²⁹

Konštatovali sme, že expresívnosť sloves podopiera často hláskové zloženie. Ako vidno z príkladov, aj tu – podobne ako pri substantívach a adjektívach – sú veľmi frekventované expresívne príznakové hlásky *x*, *l*, *š*, *ž* a aj kombinácie hlások: *ňž*, *pč*, *pl*, *xl*, *nič*, *rč* atď.

Zaujímavé je tvorenie synonymných expresívnych dubliet: *dudac* – *dudoňic*, *žaučic* – *žavuľic*, *graučic* – *gravuľic*, *žgreňic* – *žgreňčic*, *fiňžic* (še) – *fiňžuric* (še), *burdac* – *burdikac*. V týchto prípadoch možno hovoriť o expresívnom predĺžení slova vložením jednej slabiky³⁰

²⁹ Porovnaj J. Zima, c. d., 78.

³⁰ V. Machek, c. d., s. 5 k prostriedkom afektívnosti radí i gemináciu konsonantov, i gemináciu slabičnú, tzv. intenzívnu reduplikáciu.

alebo hlásky. Rozširuje sa tak svojráznym spôsobom pestrá mozaika expresívnych výrazových prostriedkov analyzovaného nárečia.

Pri slovesách sme skúmali pejoratívne expresívne posunutie ich významu; slovesné melioratíva (napr. *beškac, papkac, xodac, xotkac* a pod.) sa vyskytujú len v detskej reči, ktorá je na periférii jazyka, preto sme im nevenovali pozornosť.

V. Záver

V našom príspevku sme sa pokúsili zo synchronického hľadiska riešiť a analyzovať expresivitu autosémantických slov (okrem zámien a čísloviek) v sokoľskom nárečí. Videli sme, že expresivita slova, modifikovaná citovým a vôľovým príznakom, závisí predovšetkým od významu. Tento expresívny význam, ktorý sa vyníma pri porovnaní slova s expresívne neutrálnym synonymom, môže byť podporovaný i príponou – najmä pri substantívach, v oveľa menšej miere pri ajdektívach; ďalej hláskovým zložením slova – vysokou frekvenciou hlások príznakových a nezvyčajnými kombináciami foném; pri slovesách sa prípony nemôžu zúčastňovať na zosilňovaní expresivity, iba hláskové zloženie a kombinácie hlások.

Expresíva tvoria svojráznu a nesmierne bohatú skupinu slov v skúmanom dialekte. Umožňujú jeho používateľom široko uplatniť subjektívny citový a vôľový vzťah (a to buď pozitívny alebo negatívny) k skutočnosti, ktorá je pred nimi.

Problematiku expresívnych slov v sokoľskom nárečí a niektoré všeobecné otázky expresivity slov vo východoslovenských nárečiach sme skúmali so zameraním na pripravovaný Slovník východoslovenských nárečí.

РЕЗЮМЕ

Автор в вышеприведенной статье исследует экспрессивность слов в восточнословацком диалекте села Сокол в районе Кошице на границе бывшей Абловской и Шаришской жуп (областей). Совместно с другими авторами (Зима, Филянец, Мисрик) он устанавливает, что говорящий связывает экспрессивное средство в области названия со своим эмоциональным и волевым отношением к внешней среде, в которой он находится, и что первичной составной частью экспрессивных выражений является их значение. Автор сосредоточивает свое внимание на характеристике вербальной экспрессивности у автосемантических слов (имена существительные, прилагательные, наречия и глаголы) и исследует словообразовательные суффиксы и словообразовательные процессы, типичные для экспрессивных слов. У имен существительных он уделяет внимание отглагольным экспрессивным словам, у которых их экспрессивность дана уже самим экспрессивным значением глагола, а суффикс ее лишь усиливает; в центре его внимания находятся также не произведенные от глаголов экспрессивные имена существительные, образуемые